

Pavel UHL

ÚSTAVNÍ SYSTÉMY NÁSTUPNICKÝCH STÁTŮ SSSR S ISLÁMSKOU TRADICÍ

Dizertační práce doktorského studia na katedře ústavního práva
Právnické fakulty UK

Posudek JUDr. Jaroslava Krejčího, emeritního profesora
Univerzity v Lancasteru (GB)

Tato práce je zvlášť pozoruhodná, a to jak svým tématem tak analytickou metodou.

Téma je na první pohled pro naši kulturní tradici značně vzdálené, ale z hlubšího pohledu - jak autor naznačuje v závěru (str. 207-208) - lze odvodit několik srovnatelných aspektů s vývojem ve východní části střední Evropy v letech 1945-1990. Obě oblasti byly pod tvrdým normativním vlivem euroasijské velmoci, která inspirovala na vybudování nového společenského řádu, univerzálního pro různé kulturní tradice. Zatímco po rozpadu této velmoci se střední Evropa vrací do kolejí své západoevropské tradice, střední Asie, jak autor na mnoha místech podrobně uvádí, je otevřená různým socio-kulturním vlivům, aniž přitom zcela zavrhuje žité prvky sovětsko-ruské epochy; její mnohem delší trvání a také nižší stupeň civilizačního (i technizačního) vývoje zde jistě hrají největší roli.

Prameny autorových poznatků jsou bohaté. Seznam použitých právních předpisů vesměs v ruském jazyce (str. 232-256) svědčí o důkladném studiu 'normativních podkladů'. Neméně bohatý je seznam použité literatury (str. 256-9), jakož i úředních zpráv a publikací (str. 259-262). Bohužel účinné sledování odvolávek na použitou literaturu je prakticky znemožněno způsobem citací v odborné literatuře neobvyklým. Uváděno je jen číslo, podle něhož čtenář najde jméno autora v seznamu na konci příslušné části textu; u tohoto jména je také uveden ročník vydání spisu. Jeho název se čtenář dozví až ze seznamu použité literatury na konci knihy. Odvolání na stránku nebo aspoň příslušnou stať citované práce se vyskytuje jen zcela výjimečně; kromě úvodní teoretické části (Boguszak, Knapp, Pavlíček a Říchová) jsou to ve vlastním

2'6 -03- 2007

textu Klokočka, Bagdaserjan, Dawisha a Urazajev. To pochopitelně zanechává otevřenou otázku, jak dalece se autor inspiruje citovaným zdrojem.

K jednotlivým částem kandidátské práce uvádím následující připomínky:

Úvodní část práce, v níž jde o vymezení pojmů, se mi jeví jako verbálně předimenzovaná, ale to je více věcí vkusu než podstaty. Vážné připomínky mám jen dvě. Rozdíl mezi normou a hodnotou (str. 30) není ani tak věcí statiky či dynamiky jejich sociální existence. Rozdíl vidím více v tom, že norma je institucionalizovaný příkaz, kdežto hodnota je subjektivně sděleným pojetím žádoucího stavu či chování. Naproti tomu výklad funkce ústavního systému (str. 34) pokládám za výstižný.

Katalog zdrojů je impresivní. Přehlížím občasné jazykové lapsy jako *nominující se ústavní systémy* (str. 40) a oceňuji termín *ústavně právní antropologie* (tamtéž) a na to navazující *Katalog nabízených funkčních axiomů*, jejichž modely se zvláště zvětšily po pádu železné opony (str. 43).

Pokud jde o 74 roky trvající existenci Sovětského svazu, postrádám kvalifikovanější charakteristiku období 1917 - 36 (str. 47). Kandidát zde nebere zřetel na povzbudivou specifikou NEPu a pak otřesný náraz nucené kolektivizace a první pětiletky.

Princip třídního pojetí zdroje moci (str. 48) byl sice rozsáhle aplikován, ale nadřazenost členství ve vládoucí politické straně a do značné míry i teritoriální dělení Svazu podle etnického principu byly význačnými mantinely třídní nadřazenosti.

Dělba práce mezi stranickými a státními orgány (str. 50) je vystižena dobře. Prním připadla role komunikační a rozhodovací, těm druhým exekutivní v širším slova smyslu. Autorovo odmítnutí paralely tohoto stavu s dualismem státu a římskokatolické církve v době, kdy církevní kocepce dvou mečů nebyla pouhou teorií, nepokládám za opodstatněné.

Na str. 53 autor uvádí, že reformy perestrojky vzaly mimo jiné za cíl obnovit aktivní identifikaci většiny obyvatel s ústavním režimem. Reference na posílení legitimační funkce celého systému je věrohodnější.

Na str. 55. Jaký je rozdíl mezi národnostmi, národními a etnickými kategoriemi?

Kapitola 3.3 (Carské Rusko) je příliš zhuštěná, než aby poskytla dostatečný podklad pro komparaci s pozdějším vývojem. Odvolávka na Švankmajera aspoň zaručuje možnost podrobnější informace.

Reference k tradičnímu islámu je nepřesná. Stat' nazvaná tradiční *islamismus* se v podstatě týká kulturního, z větší části vědeckého přínosu transoxanských myslitelů (autor jmenuje Ibn Sínu a al Buchariho), a píše o samostatných islámských školách ve

Ferganě. Slovo *islamismus* je moderní název pro soudobé politické aspekty Islámu, pro vědecký a filozofický přínos muslimů kterékoli doby není vhodný. (Je příznačné, že tento přínos navazující na domestikaci helenistické kultury v syrském prostředí a zprostředkovaný světu v arabském jazyku, byl nejvýraznější na severozápadní a severovýchodní periferii islámského světa své doby, vrcholící v letech 900 – 1200 n.l.)

Také středoasijský feudalismus (str. 60) by si zasloužil větší pozornosti. Za zmínku stojí jeho politický pendant – Choarezm (v letech 1920-4 přechodně obnovený jako sovětská autonomní republika) Tento fakt je v dizertační práci doložen jen těžko čitelnou mapou střední Asie z roku 1922 (str.212), kde je 'Khvarizm' zobrazen jako autonomní FSR na území dřívější Chivy, zatímco FSR Bucharu nese jméno dřívějšího chanátu. Kromě toho jsou zde jako dvě ASSR zakresleny Kirgizistán na severu a Turkistán na jihu středoasijské oblasti, která je nyní rozdělena na šest států.

Tato mapa dává podnět ke komentáři, který by shrnoval jednotlivé postřehy obsažené v dizertační práci. Šest státních útvarů postupně vytvořených v průběhu let 1924-36 na území osídleném obyvatelstvem muslimského vyznání bylo jednak prosazením etnického principu při regionálním členění SSSR (jediný v historické souvislosti pozitivní prvek stalinského odkazu), jednak konstitutivním aktem, který může překlenout nejen kmenové a klanové, ale také náboženské loajality místního obyvatelstva. Početná přítomnost ruského živlu měla být účinnou podporou přináleživosti k Sovětskému svazu. Vysoký podíl etnických menšin ve většině těchto států, jakož i jejich klikatá hranice v horské oblasti na jihovýchodě střední Asie naznačuje, že zeměpisné vymezení nové koncepce státních útvarů nebylo snadné.

V principu jasnější, ale v praxi ošidnější je situace v Ázerbájdžánu, kde etnický rozdíl mezi Azery a Armény je zároveň rozdílem náboženským; sovětská ústava z r. 1936 sice vzala na etnické exklávy obou svazových republik zřetel, ale v různém stupni jejich formální autonomie. Azerský Nachičevan byl ustaven jako autonomní republika, kdežto arménský Náhorní Karabach (de facto enkláva) jen jako autonomní oblast v rámci Ázerbájdžánu. Postsovětská interpretace etnického principu tak neměla srovnatelnou základnu, což vedlo k vojenskému řešení.

Kapitola 3.7. *Islámské státoprávní doktriny*, je v celém textu nejproblematictější. Jednotlivá konstatování si místy navzájem odporují a formulace není přesná. Reference na literaturu nezaručují přesnost citace.

Již název 'islámská státoprávní doktrína' je nadsázkou. Pokud v rámci islámu existovaly různé právní školy, jejich normativní dopad byl více na oblast práva

rodinného, trestního a obchodního než na právo státní. V tomto směru byly důležité prvky zvykového práva příslušné zeměpisné oblasti; ty pak přispěly k vytvoření státního práva (*sijasa*), jehož aplikace byla svěřena jiné než šarijátní judikatuře. V širokém zeměpisném pásmu od Maroka až po Indonésii se vyskytl značný počet variant.

Zvláště pozastavit se musím nad tímto výrokem: *Islám díky své exaktnosti nezná to, co je v evropském kontextu spojováno s vírou, konkrétně poznání něčeho nepochopitelného, transcendentního, mystického apod. Islám je naprosto všednodenní a jasné náboženství, které nepředpokládá žádné pochyby!* (str. 74)

Přestože autor v této souvislosti (o dvě méně již problematické věty dále) cituje Künga (1998), nechce se mi věřit, že by výše uvedený citát mohl být vážně míněn nějakým znalcem islámu. Autor sám dalším textem tuto tézi vyvrací. Rozdíly mezi sunnou a šíjou, jakož i jejich další varianty, jsou toho jasným dokladem .

Autor se vyhýbá slovu *kalifát*, ačkoli právě tato instituce je klíčovým pojmem islámské státoprávní tradice. Konsensuální rozhodnutí věřících (str. 75) nebylo tak častým jevem. Pravidlem se stalo u jednotlivých islámských sekt jako např. Cháridžitů a jejich odnoží.

Pokud jde o subsidiární prameny práva, byla to spíše shoda znalců, jíž bylo třeba pro výklad tradice (*chadísů*), jakož i pro rozvíjení analogie, když korán, Bohem inspirované písmo, neobsahoval návod k řešení dané situace.

V této souvislosti pokládám za vhodné říci několik slov o hlavních diferenčních znacích islámského práva.

Čtyři legitimní varianty islámského práva (*šarija*) rozvinuté v 8. až 9. století našeho letopočtu jsou dokladem nejednotné právní praxe vyplývající z různého stupně interpretační pružnosti Písma a Tradice.

Charisma islámské pospolitosti (*umma*) v sunnitské verzi islámu kontrastuje s charismatem legitimního dědice Muhammadova synovce a současně zetě Aliho, jenž, jakož i jeho potomci, byli o své nástupnické právo připraveni. Nejmladší a nejvýznamnější šíitská verze islámu uznává dědičnost Aliho charizmatu až do roku 878 n.l., kdy 12. *imám* odešel do okultace; odtud se vrátí jako Bohem řízený – *Mahdi*; ten pak obnoví pravý islám a rozšíří jej po celém světě. Mezi tím tito *imámovci* (‘dvanáctníci’) na přelomu 15. a 16. století slovem a mečem etablovali svou víru jako státní náboženství země, která se nyní nazývá Írán. Posléze Chomejního ústava z r. 1979 učinila vstřícný krok Mahdiho příchodu ustanovením, že nejvyšší moc

v zemi věřících má převzít někdo z okruhu teologů-juristů (*ulema*), jakožto duchovní vládce (*vali faqih*). Mesianistický prvek je zde zřejmý, jakož i analogie s katolickým klerikalismem v době předreformační. Také autorův komentář o teokratické struktuře Iránu (str. 63) je přijatelný. Zmínku o adaptaci šíitů na kult útisku, života v ústraní a mučednictví (str. 76) je vhodné doplnit poznámkou, že i šíité – v dosahu své moci – dovedli své soupeře tvrdě potlačovat; jinak by se Irán nebyl stal šíitskou baštou.

Shrnutí kapitoly 3.7 na str. 81 obsahuje přes svou místy šroubovanou dikci výstižný postřeh tří hlavních směrů (autor říká pólů) státoprávního vývoje ve sledovaných zemích: sunnitský konzervatismus, šíitský klerikalismus a sekulární nacionalistický reformismus.

Popis ústavních systémů a jejich faktické funkčnosti (str. 85-174) je zdařilým jádrem dizertační práce. Historické, geopolitické, sociální, etnografické a ekonomické okolnosti či podmínky jsou komentovány tak dalece, že dávají popisu právního stavu v jednotlivých státech komplexní vysvětlení.

Za zvláště užitečnou pokládám u každého státu krátkou stať nazvanou *normativita a fakticita*, která vytyčuje podstatné prvky rozdílů mezi právem a skutečností; podle tohoto kritéria lze také klasifikovat jurisdikční hodnotu jednotlivých států.

Oponent bohužel nemá možnost konfrontovat autorův výklad normativity s bohatou dokumentací obsaženou v právních textech autorem citovaných. Jeho popis 'fakticity' však odovídá oponentovým informacím z jiných zdrojů jako je zejména ročně vydávaný *The Statesman's Yearbook*, vydavatel Palgrave-Macmillan, Basingstoke (UK) a New York (US).

V textu, který mi byl dodán, jsem učinil množství poznámek (tužkou), jež je možno diskutovat při oponentním setkání s autorem. Většinou však neběží o spornou problematiku.

Ke kapitole obsahující popis ústavních systémů v šesti postsovětských muslimských státech autor připojil krátké referenční poznámky o muslimy obývaných samosprávných oblastech Ruské federace (str. 170-173). Zde, u poslední z nich týkající se Abcházie, je nesoulad s mým podkladovým materiálem. Autor kvalifikuje Abcházii jako muslimskou enklávu na severozápadě Gruzie, Abcházie se však stala převážně muslimskou teprve po vyhnání pravoslavných Gruzinců (zhruba 300.000 osob z necelého půl milónu veškerého jejího obyvatelstva) ve válce s Gruzii v r.1992-4.. (Pramen *The Statesman's Yearbook* 2007, str. 509-510) Bez ruské podpory by se to bylo sotva podařilo.

Na popis ústavních systémů (str. 85-174) navazuje rozbor jejich systémové povahy (str. 175-203). V podstatě zde běží o velmi zajímavou metajuristickou analýzu, která bere v úvahu široký okruh společenskovešedních aspektů. Bohužel klasifikace bystrých postřehů do kategorizované trojice vstupů, výstupů a funkcí není příspěvkem, k jasnému pochopení souvislostí. Jsou to zejména systémové vstupy (str. 175-8) se svým dalším členěním na provozní, iniciační a ostatní, které – byť z hlediska logiky srozumitelné – nepřispívají k jasnému obrazu dané problematiky.

Naproti tomu názvy jednotlivých společných výstupů (str. 179-191) jako 'preference presidencialismu', 'potlačení zájmového pluralismu', 'kontrola soudní moci' atd. rehabilitují autorovu schopnost jasné dikce. Relaci samovládých a pluralitních prvků v mocenské struktuře jednotlivých států zde zkoumaných autor zkráceně podává v odstavci *Kult osobnosti* na str. 189.

V souladu s ostatními ukazateli je nejvíc samovládny Turkmenistán. Podle autorových slov *dosahuje kvalit absolutistických monarchií nebo absurdních moderních pohádek*. V dalekém závěsu následuje Uzbekistán.

Na opačném pólu jsou 'horalské' republiky Kyrkyzstán a Tádžikistán. Ani Kyrkyzstán však nejde tak daleko, aby zajistil autonomii soudní moci. Tádžikistán je jedinou ze zkoumaných zemí, kde parlament může prosadit přijetí nebo novelu zákona proti vůli prezidenta (str. 141) a kde umírněný islamismus (v sunnitské variantě) patří do klubu akceptovaných politických ideologií (str. 146).

Ve smyslu této komparace Kazachstán a Ázerbájdžán jsou ve středové pozici. V Kazachstánu je pluralita ponejvíce etnické povahy (rozdíl mezi *Kazachstánský a Kazašský*). Naproti tomu v Ázerbájdžánu příslušnost k národu a státu splývá. V obou kult prezidentovy osobnosti podle autorových slov *osciluje na hranici kritizovatelnosti nositele kultu* (str.189).

Statě 'zprostředkování zájmů' (str.193) a 'sebeobnova' (str. 196) obsahují zvlášť zajímavé postřehy o funkčnosti příslušných organizmů. Vytváření prostoru svobody sebeomezováním vládnoucích orgánů na nezbytné funkce (str. 193-4) je vzácným prvkem vývoje v této oblasti.

Poslední díl knihy, nazvaný prostě Souvislosti na str. 197-204 (cituji jen strany, protože pyramidální multicifernost členění textu k přehlednosti nepřispívá), je zvláště pozoruhodný svým bohatstvím komparativních pohledů, které naštěstí nejsou vtěsnány do apriorně koncepčních kategorií, jako tomu bylo u vstupů a výstupů. Výstižné je zejména shrnutí jednotlivých inspiračních zdrojů v rámečku na str. 201. Také příloha

o systémových vstupech, výstupech a funkcích (str. 227-231) je užitečná, a to nejen svou výpovědní funkcí, ale také pro pochopení výše zmíněných tří kategorií.

Na str.202 autor dizertační práce správně pokládá etnické složení obyvatelstva za nejvýznamnější státotvorný faktor. Podle autora etnická pluralita představovala v každém ze tří etnicky různorodých států (Kazachstán, Kyrkyzstán a Tádžikistán) výrazné politikum. Škoda, že autorova tabulka 6.2.3 (str. 218) nevyužívá příležitosti k ilustraci změn, k nimž došlo ve výše uvedených státech. Čtenář musí listovat v textu, aby zjistil, že ve všech třech došlo k podstatnému posunu ve prospěch etnika, jehož jméno příslušný stát nese. Mezi cenzy r. 1989 a 1999 v Kazachstánu počet Kazachů stoupl z 40 na více než 53 procent, v Kyrkyzstánu počet Kyrkyzů z 52 na téměř 65 % a v Tádžikistánu počet Tádžiků z 62 na 80 procent obyvatelstva. V Uzbekistánu a v Turkmenistánu došlo jen k mírnému posunu ve prospěch podstatné většiny již státotvorného etnika.

Ázerbájdžán je zvláštní případ. Jeho numericky nepatrná arménská menšina byla výrazná nejen svým odlišným jazykem, ale i náboženstvím, jakož i tradicí lidu vklíněného do tradičně 'nevlídného' sociálně kulturního prostředí. Pro nedostatek ochoty k dohodě situace byla *prozatím* vyřešena *manu militari*.

Přehled inspiračních zdrojů a jejich příčin (str. 204-6) zasvěceně zvažuje vlivy – a to jak prokázané, tak i potenciální – sociokulturních oblastí, s nimiž zde zkoumané země přišly do styku.

Sovětský, resp. ruský vliv je jasně věcí dějinného odkazu. Islám je v dané oblasti všudypřítomný, ale jeho vliv není prozatím zcela jasný. Autor bystře analyzuje 'selhání inspiračního katalogu muslimských modelů'. Nejen věeroučná rozpolcenost islámu, ale také jeho prolínání sekulárními hodnotami nacionalismu, socialismu a panarabismu vytváří – jak to správně kvalifikuje autor – spíše nové bitevní pole než agregát účinného vlivu.

Ústavně právní axiomy evropských modelů byly mocenskými kulturami jednotlivých států adaptovány tak, že se staly – jak autor říká – bezobsažným bontonem. Pokud rozdíl mezi hlediskem organickým a státně hodnotovým (str. 205) můžeme chápat jako rozdíl mezi logikou propojených právních norem a aktů na straně jedné a jejich modifikaci politickým zájmem státních činitelů na straně druhé, pak také pochopíme, proč - jak uvádí autor – hodnotová i statusová normativita vykazují oproti

organické normativitě historické zpoždění (atr. 206), Pochopíme také, *proč* 'úspěch západoevropských *vzorů* může být jen plíživý', jakož i dále, že ovklivnění ruskou ústavní tradicín bude patrně trvalý *fenomen* (str. 206).

Paradigmatické charakteristiky jednotlivých ústavních systémů (str. 207) jsou příliš stručné než aby dostatečně vyjadřovaly podstatu systémové diference. Nástin možností budoucího vývoje je zřetelnější.

Autorovo závěrečné shrnutí dizertační práce ve třech jazycích (kromě češtiny ve franštině a ruštině) je dobře napsáno; vystihuje stručně podstatu složité problematika, která je v textu podrobně rozebírána.

* * *

Podepsaný posuzovatel pokládá tuto dizertační práci za velmi zdařilou a to nejen z hlediska právní vědy, ale i pro množství politologických, sociologických i jiných odborných postřehů, což včetně příslušné dokumentace vysvětluje, proč právní řád není tak často právním stavem. Závady jsou většinou formálního rázu. Nejvíce vadí nekontrolovatelný dopad referencí na to, co autor píše. To přichází v úvahu zejména u zmínek o islámu, mezi nimiž není v textu vždy shoda.

Mapy a tabulky jsou vítaným doplňkem textu. Tabulkové kategorie však stěží mohou reflektovat mnohotvárnost jejich odstínů. V tom je slovní výklad vždy výstižnější. Tímto způsobem autor také dospěl k ucelenému a výstižnému obrazu málo průhledné části světa na počátku třetího tisíciletí našeho letopočtu.

Jaroslav Krejčí